

INNEHÅLL

1. Vad är tänkandet?	7
2. Det mekaniska medvetandet	33
3. Den inre helgedomen	55
4. Djuriskt tänkande	73
5. ”De tänker inte som vi”	95
6. Tänkande på villovägar	117
7. Tänkandets etik	136
8. Tankens gränser	150
Författarens tack	164
Illustrationer	165
Referenser	166
Lästips	175
Register	182

Denna bok tillägnas mina föräldrar,
som lärde mig att tänka.

Kapitel 1

VAD ÄR TÄNKANDET?

Människan är blott ett rö, naturens vekaste ting; men det är ett tänkande rö.

Blaise Pascal

Vad är tänkandet? Detta kan tyckas vara en märklig fråga att ställa i början av en bok, för det är sannolikt att den som är modig nog att läsa en bok – i synnerhet en bok om tänkandet! – inte är obekant med detta att tänka. Faktum är att du antagligen redan haft åtskilliga tankar idag. Även om det finns perioder under loppet av en vanlig dag då man har väldigt få tankar – kanske finns också stunder då ens medvetande är helt fritt från tankar – skulle ett liv utan tankar inte kunna igenkännas som mänskligt. Oavsett om tankarna i fråga är banala ("Jag är hungrig"), alarmerande ("Han har en pistol!"), djupsinniga ("Vissa oändligheter är större än andra"), eller alldeles bisarra ("Jag är Guds vänstra fot"), kan man inte förneka att tänkandet är naturligt för människor. Vi skulle kunna säga att tänkandet är för människor vad flykten är för örnar och simmandet för delfiner.

Men det är en sak att tänka och en helt annan sak att förstå tänkandets natur. Liksom örnar flyger utan att begripa aerodynamikens principer och delfiner simmar utan att förstå hydrodynamik, så tänker också de flesta av oss utan att ha någon verklig insikt om tänkandets natur. Tänkande må vara vanligt, men man måste ha en alldeles särskild läggning för att tänka på själva tänkandet.

Studiet av tänkandet omfattar ett flertal discipliner. Filosofer utforskar tankens logiska struktur och relationen mellan tankar och andra mentala fenomen, såsom varseblivning och kroppsliga förnimmelser. Psykologer studerar de processer som underbygger vår tankeförmåga samt hur dessa processer kan störas. Neuropsykologer undersöker tankens neurala maskineri och antropologer utreder kulturella skillnader i tänkesätt. Lingvister undersöker relationen mellan tanke och språk, kognitiva etologer studerar tänkandet hos icke-mänskliga arter och forskare i datavetenskap och artificiell intelligens utforskar hur tänkande kanske kan åstadkommas i icke-biologiska system. I denna bok begagnar jag mig fritt av dessa discipliner i syfte att introducera några av tänkandets många fascinerande aspekter. Av nödvändighet blir denna översikt mycket selektiv; vissa aspekter av tänkandet kommer endast att omnämnas i förbigående, och många andra kommer att helt förbises. Men de spørsmål som vi tar upp kommer, hoppas jag, att öka din lust att ytter-

ligare utforska ett av de säkert allra mest fascinerande ämnen som finns.

För att tänka klart i ett ämne krävs ofta att man gör distinktioner, och att tänka klart om tänkandet utgör inget undantag från denna allmänna regel. Termen ”tänkande” kan referera till tre rätt olika aspekter av mentalt liv. För det första kan ”tänkande” referera till en viss sorts mental *förmåga*. Liksom det finns mentala förmågor som associeras med att se och att höra, finns också en mental förmåga – eller kanske förmågor – som associeras med att tänka. Tankeförmågan ger upphov till en mängd frågor. Vad krävs för att ha en sådan förmåga? Vilka varelser har en sådan förmåga? Vilken är relationen mellan tankeförmågan och andra mentala förmågor, såsom varseblivning och språk?

För det andra kan ”tänkande” referera till en viss typ av mentala *tillstånd* eller *händelser*. Att tänka på ett objekt är att i någon mening ha det i sitt medvetande. Naturligtvis finns det sätt att bringa ett objekt ”in i sitt medvetande” som inte involverar tänkande. Att exempelvis se på ett föremål innebär att bringa det till sitt medvetande, men även om vi kan tänka på föremålen som vi ser – och ofta gör det – är detta att se någonting inte detsamma som att tänka på det. Även om det inte är lätt att exakt säga vad det innebär att föra något till sitt medvetande på det sätt som utmärker tänkandet är fenomenet tillräckligt välkänt. När Tolstoj säger om Anna

Karenina, ”Och således enbart genom att vara sysselsatt under dagen och medelst morfin under natten kunde hon kväva den skrämmande tanken på vad som skulle hända om han slutade att älska henne” känner vi genast hennes sinnestillstånd. Men kan vi nå bortom en enbart intuitiv föreställning om tankar och lyckas begripa deras natur? Kan vi säga hur tankar skiljer sig från andra sorters mentala händelser, som kroppsliga förnimmelser, varseblivningsupplevelser och känslotillstånd? Kan vi identifiera hur en sorts tanke (till exempel den att inse att notan är felaktigt summerad) skiljer sig från en annan (till exempel den att undra om kaffet är färdigt)? Och vad är tankarnas yttersta väsen? Kan de förklaras i termer av fysiska tillstånd av något slag, eller måste vi hänvisa till något slags icke-fysisk verklighet för att redogöra för dem?

En tredje företeelse i det mentala livet där termen ”tänkande” kan användas rör en viss sorts *aktivitet*. Lika väl som man kan vara upptagen med att leta efter någon eller lyssna på något, kan man vara upptagen med göromålet att tänka på något. Vi ursäktar oss med att säga att vi var ”i andra tankar”; vi avstår att diskutera en sak med förklaringen att vi är ”för trötta för att tänka på det”. Vi beskriver vissa personer som ”djupsinniga” och andra som ”trögtänkta”. Ja, ibland beskrivs intellektuella som ”tänkare”, som om de hade monopol på detta slags aktivitet! Även här ställer tankens natur oss inför många frågor. Vad exakt innebär det att aktivt tänka på något?

Finns det olika typer av tankeprocesser? Om det är så, hur är de relaterade till varandra? Vilka normer bör styra aktiviteten att tänka?

Vi kommer inte att kunna besvara alla de frågor som just ställts, men vi kommer att kunna inleda en diskussion om dem. Låt oss börja med förmågan att tänka.

TANKEFÖRMÅGAN

Den franske filosofen René Descartes beskrev en gång tanken som ett ”universellt instrument som kan användas i alla slags situationer”. Vad menade han med detta påstående?

Tänk på skillnaden mellan att varsebli ett äpple och att enbart tänka på det. För att varsebli ett äpple måste det föreligga en direkt kausal förbindelse mellan äpplet och dig. Ljuset som belyser äpplet måste reflekteras av det och sedan bearbetas av ditt visuella system. För att tänka på ett äpple krävs däremot ingen sådan direkt förbindelse. Varseblivning förutsätter kontakt med det som är föremålet för ens uppmärksamhet, men det gör inte tanken. Vidare måste vissa rätt specifika villkor i fråga om omgivningen vara uppfyllda för att man ska kunna varsebli ett objekt. För att se ett äpple som faller från ett träd måste trädet befinna sig inom vårt synfält; för att höra ett äpple landa på marken måste dess fall ske inom

hörhåll. Teknologin gör att vi i någon mån kan övervinna dessa begränsningar – speglar låter oss se ting som är bakom oss och mikrofoner låter oss höra händelser på avlägsna platser – men även med hänsyn till sådana faktorer beror varseblivningen på omgivningen på ett sätt som inte tänkandet gör. Man kan tänka på ett objekt även då det är höljt i dimma eller gömt i ett ljudisolerat rum. Vi kan sammanfatta detta genom att säga, att medan varseblivning utgör en form av ”engagerad” och ”stimulusbetingad” kontakt med världen, tillåter tanken en varelse att *representera* sin omgivning på ett ”stimulusoberoende” sätt. Med andra ord kan varseblivningsförmågorna enbart användas i vissa sorters situationer (då objekten är närvarande och omgivningen samverkar) medan tankeförmågan kan användas ”i alla slags situationer”, som Descartes uttryckte det.

Det faktum att tanken representerar sitt objekt på ett ”stimulusoberoende” sätt tillåter oss att tänka på objekt i deras frånvaro. Vi kan tänka på händelser som ännu inte ägt rum och vi kan tänka på händelser som aldrig kommer att ske; ja, vi tänka på händelser som aldrig skulle kunna hända. Denna förmåga gör det möjligt för oss att föregripa konsekvenserna av vissa händelser innan de sker och att förbereda oss för dem. Om de förväntade konsekvenserna av en händelse är positiva så kan man försöka att förverkliga den; och om konsekvenserna är negativa så kan man försöka förhindra att händelsen inträffar. Följaktligen kan en varelse med tan-

keförmåga kontrollera sin omgivning på ett sätt som en varelse som enbart har varseblivningen att lita till inte kan.

Ett andra särdrag hos tänkandet som Descartes beskrivning indikerar är dess *omfattning*. Medan varseblivningen enbart ger oss tillträde till en mindre mängd ting, är tankens räckvidd (så gott som) obegränsad. Den mängd av ting som en varelse kan varsebli begränsas av egenskaperna hos dess varseblivningsförmågor. Vi kan inte se objekt som är mycket små, vi kan inte höra ljud som är mycket höga och vi kan inte uppfatta lukter som är mycket vaga. Men det finns ingen sådan gräns för omfattningen av de objekt vi kan tänka på. Vi kan tänka på objekt som är oss mycket fjärran både i rum och tid. Vi kan tänka på föremål som av princip är omöjliga att varsebli, såsom tal eller subatomära partiklar. Bara man har något sätt att greppa ett objekt kan man tänka på det. Allt man behöver är ett namn ("Djingis Khan"; "Burkina Faso") eller en beskrivning ("baristan på kaféet i hörnet"; "den främste brasilianska fotbollsspelaren") för att man ska kunna tänka på ett objekt.

Ett särskilt viktigt avseende i vilket tankens omfattning är obegränsad är de slags egenskaper som den låter oss identifiera. Återigen är kontrasten med varseblivning instruktiv. Det är möjligt att se att ett äpple är rött eller att det har en inbuktning på ena sidan, men endast en varelse med förmågan att tänka kan förstå det faktum att

äpplet har sitt ursprung i västra Asien eller att äpplet har fler gener än det mänskliga genomet. Tanken låter oss, med andra ord, uppfatta förhållanden i världen som inte är tillgängliga för oss via varseblivningen. En varelse som enbart äger varseblivningsförmågor kan reagera på fysiska förhållanden i sin omgivning, men kan inte reagera på dess ekonomiska, politiska eller psykologiska förhållanden. Den kan inte vidta åtgärder för att stävja inflationens verkningar, delta i ett val eller försöka att övertyga någon om att dennes åsikter är förfelade. (Är tankens förmåga att representera världen *absolut* obegränsad? Antagligen inte. Även tanken kan ha sina begränsningar som vi ska se i det sista kapitlet. Men det är troligt att det finns relativt få begränsningar av tankens räckvidd.)

Ett tredje särdrag som Descartes beskrivning indikerar är dess systematiska, integrerande och samtidigt öppna natur. Tänkandet tillåter en individ att relatera ett sakförhållande till ett annat – att begripa hur händelser som ligger bortom de sinnliga tingens företeelser hänger ihop. Betrakta den berömda episod i medicinens historia då den ungerske läkaren Ignaz Semmelweis på ett sjukhus i Wien år 1857 noterade att förekomsten av barnsängsfeber var betydligt högre på en avdelning än på en annan. Semmelweis noterade också att medicinstudenterna som arbetade på avdelningen med högre antal infektioner just hade utfört obduktioner medan de som arbetade på den andra avdelningen inte hade det, och han undrade om studenterna möjligtvis infek-

terade de gravida kvinnorna med ”likämnen”. Han testade sin hypotes genom att låta medicinstudenterna tvätta sina händer med kalciumhypoklorit – ett ämne som var känt för att ta bort den lukt som förknippas med utförda obduktioner – innan de tog hand om de gravida kvinnorna. Genomförandet av denna rutin ledde till en dramatisk minskning av dödstalen för barnsängsfeber. Semmelweis forskning – vilken lade grunden för bakterieteorin för sjukdomar – förutsatte två tankegångar: han behövde inte enbart lägga märke till det dittills okända sambandet mellan medicinstudenternas handlingar och den varierande förekomsten av barnsängsfeber. Han behövde också ett sätt att testa sin hypotes.

Denna episod ur medicinens historia är ett bra exempel på tänkandets integrativa och kreativa förmåga, men vi använder dessa förmågor dagligen. Oavsett om man försöker planera en flygsemester med begränsad budget, försöker att kombinera ett hektiskt arbetsschema med mödan att uppfostra barn, eller enbart försöker att lista ut bästa sättet att ta sig från A till B, ägnar de flesta av oss en stor del av våra liv åt att tänka på relationer mellan händelser. De integrerande förmågorna hos tänkandet visar sig inte enbart i teoretiska och praktiska resonemang utan också i humor. Att förstå ett skämt kräver att man uppfattar förbindelser mellan saker som vanligtvis är orelaterade. (Två fåglar sitter i buren. Den ena till den andra: ”Vad sitter du inne för?”)